

บทที่ 2

ทฤษฎีการอนุรักษ์

หลักทฤษฎีการอนุรักษ์สามารถแบ่งออกเป็นหัวข้อได้ดังนี้

1. คำนียามและความหมาย
2. หลักการและแนวทางการอนุรักษ์
3. ระดับการอนุรักษ์
4. กฎหมายการอนุรักษ์
5. ขั้นตอนการอนุรักษ์

1. คำนียามและความหมาย

การอนุรักษ์เป็นคำที่มีผู้รู้ได้ให้คำนิยามไว้มากมาย ดังเช่น

การอนุรักษ์ (ตามกฎบัตรเมืองแคนเบอร์ราเกี่ยวกับการอนุรักษ์สถานที่ของ ประเทศออสเตรเลีย (The Australia ICOMS Charter for The Conservation of Places of Cultural Heritage) เป็นคำที่แสดงถึงขอบเขตการปฏิบัติ ในกรณีเช่นนี้ จึงประกอบด้วย การอนุรักษ์ หรือการบูรณะรวมทั้งการบำรุงรักษาและรวมถึงการสร้างขึ้นใหม่เป็นส่วนประกอบให้น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ หรือการตัดแปลงให้เหมาะสมกับสภาพของเก่า

การอนุรักษ์ (Degrees of Intervention / Conservation จาก STANDARDS FOR HISTORIC PRESERVATION PROJECTS, PART I) คือการกระทำหรือกระบวนการในการใช้มาตรการต่างๆ ที่เหมาะสม เพื่อที่จะดำรงไว้ซึ่งรูปทรงของอาคาร , บูรณภาพ (integrity) และวัสดุก่อสร้างของมัน รวมถึงลักษณะและชนิดของพื้นที่ไม่บนที่ตั้งให้คงอยู่ตามที่ปรากฏในปัจจุบันสืบไป

การอนุรักษ์ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525) คือ การรักษาให้คงเดิม การอนุรักษ์ที่เกี่ยวข้องกับมรดกทางวัฒนธรรมก็คือ การรู้จักรักษาไว้มิให้สูญสิ้นไป หรือให้อยู่ในสภาพคงเดิม

การอนุรักษ์ (ระเบียบกรมศิลปากร ว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528) หมายถึง การดูแล รักษา เพื่อให้คงคุณค่าไว้ และให้หมายรวมถึงการป้องกัน การรักษา การสงวน การปฏิสังขรณ์ และการบูรณะด้วย

- การสงวนรักษา หมายความว่า การดูแล รักษาไว้ตามสภาพของเดิมเท่าที่เป็นอยู่ และป้องกันมิให้เสียหายต่อไป
- การปฏิสังขรณ์ หมายความว่า การทำให้กลับคืนสู่สภาพอย่างที่เคยเป็นมา
- การบูรณะ หมายความว่า การซ่อมแซม และปรับปรุงให้มีรูปทรงลักษณะกลมกลืนเหมือนของเดิมมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ แต่ต้องแสดงความแตกต่างของสิ่งที่มีอยู่เดิม และสิ่งที่ทำขึ้นใหม่

การอนุรักษ์ (ตามคำนิยามของ ร.ศ. เตชะ บุญคำ) หมายถึง กระบวนการสงวนรักษาที่ไม่เข้มงวด และเป็นลักษณะผ่อนคลายเป็นปกป้องสิ่งแวดล้อม ภูมิทัศน์ หรือสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ไว้ มิให้สูญหายหรือถูกเปลี่ยนแปลงโดยการไร้สอยหรือการบริโภคที่ไม่เหมาะสม หรือกล่าวโดยหลักการก็คือ เป็นการพิทักษ์รักษาสภาพและเอกลักษณ์ไว้ แต่ไม่หวงห้ามในการใช้

การอนุรักษ์ (ตามคำนิยามของ Reynoldlds) หมายถึง การวางแผนการใช้อาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม และเทคโนโลยีให้ดีที่สุด รวมทั้งการดูแลรักษาที่ติดต่ออาคาร และบางครั้งรวมถึงกิจกรรมอื่นๆ เช่น กิจกรรมในอาคารทั้งด้านสังคมและเทคโนโลยี เช่น การรักษามรดกทางวัฒนธรรมของชุมชน เป็นต้น

การอนุรักษ์ (ตามคำนิยามของ Feilden) หมายถึง การกระทำเพื่อป้องกันการเสื่อมโทรม ซึ่งรวมทั้งกิจกรรมอื่นๆ ที่ทำเพื่อยึดอายุของมรดกทางวัฒนธรรมและธรรมชาติของเรา จุดประสงค์ก็เพื่อเสนอและแสดงต่อผู้ใช้อาคารและผู้ชมอาคารประวัติศาสตร์เหล่านั้นด้วยความฉงนพิศวงในความงามของศิลปะและสถาปัตยกรรม

การอนุรักษ์ (ตามคำนิยามของ จารุณี ศิริมังคะตา) หมายถึง การสงวนรักษา ป้องกันดูแล เพิ่มคุณค่า และปรับปรุงอาคาร กลุ่มอาคารและบริเวณใกล้เคียงที่มีความสำคัญและมีคุณค่าทางสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม ประวัติศาสตร์ สังคม และเทคโนโลยี ซึ่งการอนุรักษ์นี้ไม่ได้หมายความว่า จะต้องรักษาทุกสิ่งทุกอย่างไว้ในสภาพเดิมหรือเก็บไว้เพียงพิพิธภัณฑ์ของอดีตเท่านั้น หากต้องการให้มรดกทางวัฒนธรรมทุกชิ้นมีคุณค่าต่อชนทั้งในรุ่นปัจจุบันและอนาคตด้วย ซึ่งการอนุรักษ์ในที่นี้จะมุ่งเน้นการควบคุมการเปลี่ยนแปลงในแนวทางที่เป็นระเบียบ และก่อให้เกิดผลเสียน้อยที่สุดเป็นสิ่งสำคัญ และเปิดโอกาสให้มีการพัฒนาในดุลยภาพที่เหมาะสม โดยมีนโยบายและเป้าหมายในการอนุรักษ์เป็นเครื่องมือควบคุม

ดังนั้นจากคำนิยามต่างๆ ช่างต้นสามารถสรุปได้ว่า การอนุรักษ์ หมายถึง "กระบวนการหรือวิธีการที่นำมาใช้ในการกระทำกับตัวอาคารและสภาพแวดล้อม โดยมีจุดประสงค์สูงสุดในการทำรักษาหรือฟื้นฟูคุณค่าและเอกลักษณ์ของอาคารและสภาพแวดล้อมเดิมไว้ รวมทั้งเพื่อยึดอายุการใช้งานของอาคาร ด้วยวิธีการที่เหมาะสมด้วยการป้องกัน การรักษา การสงวน การปฏิสังขรณ์ หรือการบูรณะ ในขณะที่เปิดโอกาสให้มีการพัฒนาในดุลยภาพที่เหมาะสมเพื่อให้อาคารสามารถสร้างประโยชน์ได้ในปัจจุบันและอนาคต ดังนั้นในการอนุรักษ์จำเป็นจะต้องทราบก่อนว่าสิ่งใดคือคุณค่าและเอกลักษณ์ของอาคารที่จะต้องอนุรักษ์ไว้ และสิ่งใดสามารถปรับปรุงได้เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการนำอาคารมาใช้งานในปัจจุบัน และเกิดผลเสียต่ออาคารน้อยที่สุด"

ส่วนคำนิยามที่เกี่ยวข้องกับศาลเจ้าในด้านอนุรักษ์มีดังนี้

โบราณสถาน (ความหมายทางกฎหมาย) หมายถึง อสังหาริมทรัพย์ ซึ่งโดยอายุหรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้าง หรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้น เป็นประโยชน์ในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดี

(จากคำนิยาม ศาลเจ้าที่สร้างในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 จึงถือเป็นโบราณสถาน ซึ่งมีผลบังคับตามกฎหมาย)

อนุสรณ์สถาน (สภาการอนุสรณ์สถานระหว่างประเทศ ICOMOS ภาษาอังกฤษตรงกับคำว่า Monument and Sites) อนุสรณ์สถานและแหล่งประวัติศาสตร์นั้นมิได้ครอบคลุมเฉพาะแต่งานก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังมีหมายถึงสถานที่ตั้งของเมืองหรือชนบท ซึ่งพบหลักฐานของอารยธรรมอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นพิเศษที่นั่น และเป็นหลักฐานของความเจริญก้าวหน้าที่สำคัญ หรือเป็นหลักฐานเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ความหมายนี้มีได้นำมาใช้กับงานศิลปะที่ยิ่งใหญ่เท่านั้น แต่ยังใช้กับผลงานธรรมชาติสามัญที่มีผู้สร้างสรรค์ขึ้นในอดีต และมีความสำคัญทางวัฒนธรรมขึ้นเมื่อกาลเวลาล่วงเลยไปด้วย

อนุสรณ์สถานหรือโบราณสถานที่ยังใช้ประโยชน์ได้ (living monument or historic building) เป็นอนุสรณ์สถานที่ยังคงใช้ประโยชน์ทางการใช้สอยและสืบทอดประเพณีทางศิลปะ เรียกว่ายังเป็นอนุสรณ์สถานที่ยังมีชีวิต เพราะยังมีประโยชน์ใช้สอยเป็นที่เคารพบูชาสืบต่อจนกระทั่งบัดนี้ และศาลเจ้าเงินในการทำวิจัยครั้งนี้ ก็จัดอยู่ในข่ายของอนุสรณ์สถานหรือโบราณสถานประเภทนี้

2. หลักการและแนวทางการอนุรักษ์

2.1 หลักการและแนวทางการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม¹

หลักการและแนวทางการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมนี้ มีการบัญญัติหรือกำหนดขึ้นหลายครั้งและหลายฉบับ ทั้งที่เป็นแนวทางตามหลักสากล แนวทางของประเทศต่างๆ และแนวทางของประเทศไทย โดยมีกฎบัตรหรือระเบียบการอนุรักษ์ที่มีความสำคัญดังนี้

- ปี 1883 Camillo Boito มีการประกาศหลักการปฏิสังขรณ์
- ปี 1931 ATHENS CHARTER
- ปี 1945 "CRITICAL" RESTORATION ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง
- ปี 1964 VENICE CHARTER กฎบัตรนี้ได้ถูกตราขึ้นจากหลักการพื้นฐานตามกฎบัตรแห่งกรุงเอเธนส์
- เกณฑ์มาตรฐานทั่วไปสำหรับโครงการอนุรักษ์สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ต่าง ๆ จาก STANDARDS FOR HISTORIC PRESERVATION PROJECTS, PART I
- กฎบัตรเมืองแคนเบอร์ราเกี่ยวกับการอนุรักษ์สถานที่ ของประเทศออสเตรเลีย (THE AUSTRALIA ICOMS CHARTER FOR THE CONSERVATION OF PLACES AND MONUMENTS)
- ระเบียบของกรมศิลปากรว่าด้วยกาอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528
- มติว่าด้วยการอนุรักษ์ของคณะกรรมการว่าด้วยโบราณวัตถุและศิลปวัตถุ (LE CONSEIL SUPERIEUR DES ANTIQUITES ET DES BEAUX-ARTS)²
- หลักการอนุรักษ์ที่แบ่งตามประเภทของอนุสรณ์สถาน ซึ่งแบ่งออกเป็นกลุ่มใหญ่ๆ 2 กลุ่มคือ³ ซากอารยธรรม (dead monuments and ancient monument) และอนุสรณ์สถานที่ยังใช้ประโยชน์ได้ (living monument or historic building)
- ข้อปฏิบัติในด้านอนุรักษ์ต่ออาคารทางศาสนาในประเทศอังกฤษ⁴

จากหลักการและแนวทางอนุรักษ์ ของกฎบัตรและหน่วยงานต่างๆ ข้างต้น สามารถสรุปหลักการอนุรักษ์ที่เหมาะสมกับโบราณสถานประเภทศาลเจ้า โดยแบ่งการอธิบายออกเป็นหมวดๆ ได้ดังนี้

ก. แนวความคิดหลักในการอนุรักษ์

- ก.1 โบราณสถานนั้นนอกจากจะมีคุณค่าสำหรับการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมแล้ว ยังเป็นหลักฐานที่ใช้แสดงประวัติศาสตร์ของประชาชน และของประเทศชาติ จึงสมควรได้รับการเคารพ มั่นยอมเป็นการหลีกเลี่ยง และการกระทำที่ผิดถ้าจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นบนโบราณสถาน หรือความพยายามที่จะบิดเบือนให้กลายเป็นสมัยที่ต่ำกว่า ไม่สมควรได้รับการสนับสนุน
- ก.2 ไม่ควรให้มีการทำลายคุณค่าดั้งเดิมและเอกลักษณ์ของอาคาร , สิ่งก่อสร้าง , หรือพื้นที่ หรือทั้งสิ่งแวดล้อมที่ประกอบอยู่ในแต่ละชนิดนั้น การเคลื่อนย้ายหรือการเปลี่ยนแปลงวัสดุและส่วนประกอบที่เป็นเอกลักษณ์ของสถานที่ให้หลีกเลี่ยงเมื่อเป็นไปได้
- ก.3 โบราณสถานควรได้รับการเสริมสร้างความแข็งแรงมากกว่าการซ่อมแซม และการซ่อมแซมมากกว่าการปฏิสังขรณ์ การเพิ่มเติมส่วนประกอบโดยเฉพาะการทำให้เป็นของใหม่ควรหลีกเลี่ยง และการปฏิสังขรณ์

¹ กองโบราณคดี กรมศิลปากร , ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี , เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข ๑/๒๕๓๒ (กรุงเทพมหานคร : บริษัทวิทยุพิมพ์ จำกัด , 2533) , หน้า 87-90

² เรื่องเดียวกัน , หน้า 210

³ เรื่องเดียวกัน , หน้า 104

⁴ สมชาติ จึงศิริอาภรณ์ , เอกสารประกอบการสอนรายวิชา 262-406 การอนุรักษ์อาคารทางประวัติศาสตร์และโบราณสถาน 1 : เรื่องหลักการ องค์กร และกฎหมายในการอนุรักษ์โบราณสถาน (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร , มกราคม 2540) , หน้า 72-73

นั้นจะทำโดยยึดถือวัตถุประสงค์เดิมและเอกสารอันเชื่อถือได้เป็นหลัก และให้หยุดกระทำการลง ณ จุดที่มีการคาดเดาเกิดขึ้น ถ้าการต่อเติมมีความจำเป็นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทั้งนี้เพื่อความแข็งแรงของอาคารหรือเพื่อความจำเป็นอื่นใดเป็นที่สุด การกระทำนั้นให้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของข้อมูลที่เพียงพอตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์, ทางกายภาพ หรือทางภาพถ่าย เป็นสาระในการยึดถือมากกว่าที่จะเป็นการออกแบบด้วยการคาดเดา หรือการใช้ส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรมที่แตกต่างกันแต่หาได้ง่ายจากอาคารหรือสิ่งก่อสร้างอื่น โดยที่ลักษณะและวัสดุที่ใช้เป็นส่วนต่อเติมนั้น ควรแตกต่างระหว่างสิ่งที่คาดเดากับของเดิม แต่วัสดุใหม่ที่ใช้พึงให้เข้ากันได้กับของเดิม ทั้งในแง่ของสัดส่วน, ลักษณะการออกแบบ, สี, ลายผิว และคุณภาพทางทัศนวิสัยอื่นๆ โดยให้เป็นไปในลักษณะร่วมสมัยและให้มีเครื่องหมายประทับแจ้งเวลาที่บูรณะ แต่รูปลักษณะของอาคารดั้งเดิมก็ยังคงสามารถดำรงไว้ได้

- ก.4 จักต้องยึดถือเคารพสิ่งที่ช่วยให้ทราบแบบก่อสร้างทุกๆ สมัย ของโบราณสถานนั้นๆ เพราะเอกภาพของแบบก่อสร้างมิใช่จุดมุ่งหมายของการบูรณะ ส่วนต่อเติมที่เกิดขึ้นตามเวลาที่ผ่านมาในหลายสมัยถือเป็นส่วนโบราณสถานอย่างหนึ่งที่ยกต้องพึงรักษาไว้ด้วย เมื่ออาคารแห่งใดรวมงานสมัยต่างๆ สร้างซ้อนทับกันไว้ การที่เผยให้เห็นสิ่งก่อสร้างที่อยู่ชั้นล่างย่อมทำได้เฉพาะกรณีพิเศษเท่านั้น และการที่จะรื้อถอนส่วนที่สร้างขึ้นภายหลังออกนั้น จะทำได้ก็ต่อเมื่อมีการพิจารณาว่าส่วนนั้นทำให้เกิดการปกปิด เปลี่ยนแปลงหรือบิดเบือนคุณค่าความงามที่แท้จริงและรูปแบบของอาคารเดิม หรือเมื่อมีการประเมินรูปแบบของอาคารว่าควรจะเปลี่ยนไปเพื่อเป็นการเพิ่มคุณค่าทางสถาปัตยกรรม หรือเมื่อรื้อถอนหรือย้ายส่วนใหม่ออกจะเผยให้เห็นถึงส่วนที่มีคุณค่ายิ่งในโบราณคดีและทางสุนทรียะ และมีคุณภาพของการสงวนรักษาดีพอที่จะทำเช่นนั้นได้ การประเมินคุณค่าความสำคัญของส่วนประกอบที่เกี่ยวข้อง และการตัดสินใจว่าสิ่งใดอาจจะถูกทำลายนั้นจะมอบให้บุคคลผู้รับผิดชอบงานนั้นแต่ผู้เดียวไม่ได้
- ก.5 โบราณสถานที่มีการอนุรักษ์โดยมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขมาก่อนแล้ว จะต้องพิจารณาศึกษาให้ละเอียดว่าได้บูรณะแก้ไขมาแล้วกี่ครั้ง ผิดถูกอย่างไร ระยะเวลานานเท่าใด การอนุรักษ์ใหม่ที่จะทำไม่จำเป็นจะต้องใช้แบบใดแบบหนึ่งเสมอไป แต่ให้พิจารณาเลือกแบบที่เหมาะสมที่สุดเป็นหลักในการอนุรักษ์ เพื่อให้โบราณสถานนั้นมีคุณค่าและความสำคัญมากที่สุด ทั้งนี้จะต้องทำเป็นหลักฐานแสดงให้ปรากฏถึงการเปลี่ยนแปลงแก้ไข จะด้วยวิธีการบันทึกเป็นเอกสาร เขียนแบบไว้ ทำหุ่นจำลอง หรือโดยวิธีการอนุรักษ์ก็ได้
- ก.6 ไม่อนุญาตให้มีการต่อเติมอาคาร นอกเสียจากว่าการต่อเติมนั้นไม่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ส่วนที่น่าสนใจของอาคารและสิ่งแวดล้อมที่สัมพันธ์กันมา
- ก.7 ให้มีความพยายามอย่างมีเหตุผลในทุกวิถีทาง ที่จะนำสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์มาใช้ประโยชน์ได้อย่างเหมาะสม ในขณะที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในอาคาร พื้นที่ตั้ง และสิ่งแวดล้อมของอาคารน้อยที่สุด หรือมีฉะนั้นก็ให้ใช้ประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ดั้งเดิมที่ได้ตั้งใจไว้ของสถานที่นั้น
- ก.8 การอนุรักษ์โบราณสถานใดๆ ก็ตาม จะต้องคำนึงถึงภูมิทัศน์และสิ่งแวดล้อมโดยรอบโบราณสถานนั้นด้วย สิ่งใดที่จะทำลายคุณค่าของโบราณสถานนั้นๆ ให้ดำเนินการปรับปรุงให้เหมาะสม
- ก.9 สิ่งก่อสร้างที่สร้างขึ้นใหม่ในบริเวณใกล้เคียงกับโบราณสถาน ควรระวังไม่ให้ขนาด สี และแบบไปทำลายคุณค่าของโบราณสถานนั้นๆ

ข. วิธีการและเทคนิคการอนุรักษ์

- ข.1 การสงวนรักษาและบูรณะโบราณสถาน จะต้องอาศัยวิทยาการ และเทคนิคที่ทันสมัยที่สุดทั้งปวง ในการช่วยพิทักษ์รักษาและคุ้มครองมรดกทางสถาปัตยกรรม
- ข.2 การอนุรักษ์ควรใช้หลักเกณฑ์หลายด้าน ซึ่งมีส่วนต่อการศึกษาและเพื่อความปลอดภัยต่อสถานที่ วิธีการที่ใช้ อาจจะเป็นแบบเก่าหรือแบบใหม่ซึ่งคงพื้นฐานทางด้านวิชาการไว้ และต้องใช้หลักเกณฑ์อื่นๆ ด้วยความชำนาญหรืออาจจะทำขึ้นใหม่บ้าง

- ข.3 เมื่อเห็นว่าเทคนิคที่เคยใช้ปฏิบัติสืบกันมานั้นไม่เหมาะสมในการบูรณะโบราณสถานเพื่อให้มั่นคง ย่อมใช้เทคนิคสมัยใหม่วิธีหนึ่งวิธีใดเข้าช่วยในการตรวจรักษาและการสร้างได้ หากประสิทธิภาพของวิธีนั้นๆ มีข้อมูลทางวิทยาศาสตร์ยืนยัน และพิสูจน์แล้วด้วยโดยประสบการณ์
- ข.4 กรณีที่โบราณสถานใดมีสภาพชำรุดทรุดโทรมและอาจจะเป็นอันตราย การดำเนินการในเบื้องต้นควรมีมาตรการการอันเหมาะสมทำการเสริมความมั่นคงแข็งแรงไว้ก่อนที่จะดำเนินการอนุรักษ์ เพื่อป้องกันมิให้เสียหายต่อไป
- ข.5 ถ้าเป็นโบราณสถานที่มีคุณค่าความสำคัญเยี่ยมยอด ควรทำเพียงแต่เสริมความมั่นคงแข็งแรง หรือตรวจรักษาไว้เท่านั้น
- ข.6 การทำความสะอาด ให้ใช้วิธีประณีตที่สุดในการทำความสะอาดผิวหน้าของอาคารและสิ่งก่อสร้าง จะไม่ใช้วิธีขัดด้วยทรายเป่า หรือวิธีทำความสะอาดอื่นใดที่มีผลในการทำลายวัสดุทางประวัติศาสตร์

ค. ขั้นตอนของการอนุรักษ์

- ค.1 ในการอนุรักษ์โบราณสถานไม่ว่าในกรณีใดก็ตามสิ่งที่จะต้องมาก่อนและติดตามภายหลังด้วย คือการศึกษาอนุสรณ์สถานทั้งในแง่โบราณคดี และประวัติศาสตร์ โดยที่ถ้าการศึกษาจะต้องรบกวนโครงสร้างหรือต้องขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดี ควรจะกระทำเฉพาะในกรณีที่ทำเป็นเพื่อจะได้ข้อมูลสำคัญมาประกอบการพิจารณาหาแนวทางการอนุรักษ์ และศึกษาเพื่อความปลอดภัยแก่หลักฐาน โดยผ่านการอนุรักษ์ที่จำเป็น หรือการกระทำอื่นๆ ที่หลีกเลี่ยงได้
- ค.2 ก่อนการดำเนินงานอนุรักษ์โบราณสถาน จะต้องทำการสำรวจศึกษาสภาพเดิม และสภาพปัจจุบันของโบราณสถานทั้งด้านประวัติศาสตร์ การก่อสร้าง โครงสร้าง และการอนุรักษ์ ซึ่งรวมถึงรูปทรงสถาปัตยกรรม การใช้วัสดุ และสภาพความเสียหายที่ปรากฏอยู่ โดยการทำเป็นเอกสาร บันทึกภาพ และทำแผนผังเขียนรูปแบบไว้โดยละเอียด เพื่อใช้เป็นข้อมูลสำหรับนำมาประกอบการพิจารณาทำโครงการอนุรักษ์ และเป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ต่อไป
- ค.3 ก่อนดำเนินงานอนุรักษ์โบราณสถาน จะต้องพิจารณาว่าโบราณสถานนั้นมีคุณค่าและลักษณะความเด่นในด้านใดบ้าง อาทิเช่น ด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี จิตรกรรม ประติมากรรมหรือสถาปัตยกรรม ฯลฯ เป็นต้น แล้ววางแผนรักษาคุณค่า และความสำคัญที่เด่นที่สุดเป็นหลักไว้ แต่ทั้งนี้ต้องคำนึงถึงคุณค่าและความสำคัญในด้านที่รองลงมาด้วย
- ค.4 ต้องจัดทำข้อปฏิบัติในการอนุรักษ์ เป็นลายลักษณ์อักษร ประกอบด้วยหลักการและเหตุผลในการพิจารณาพร้อมด้วยหลักฐานประกอบ
- ค.5 งานทั้งปวงที่เกี่ยวกับการรักษา การบูรณะ หรือการขุดค้น ทั้งก่อนและหลังจะต้องจัดทำเอกสารที่มีความถูกต้อง ในรูปของรายงานแบบวิเคราะห์และวิจัย โดยมีภาพประกอบซึ่งเป็นภาพถ่ายเส้นและภาพถ่าย ในเอกสารนั้นจะต้องรวมงานที่ปฏิบัติทุกขั้นตอนโดยละเอียด เช่น งานแล้วถาง งานเสริมความมั่นคง การปรับปรุงจัดบริเวณ และการประกอบให้สมบูรณ์ รวมทั้งเทคนิคและแบบแผนต่างๆ ที่ได้กำหนดขึ้นใช้ในระหว่างที่ปฏิบัติงาน ฯลฯ รายงานบันทึกจะต้องพิมพ์เผยแพร่ด้วย และจัดเก็บรักษาไว้อย่างดี
- ค.6 การตรวจรักษาโบราณสถานนั้นจำเป็นต้องปฏิบัติให้เป็นงานที่ถาวร หลังการอนุรักษ์แล้วสมควรจะต้องมีมาตรการในการบำรุงรักษา เพื่อให้อาคารอยู่ในสภาพที่มั่นคงแข็งแรง สวยงามอยู่เสมอ

ง. แนวทางการอนุรักษ์สำหรับโบราณสถานที่ยังมีการใช้งานอยู่

- ง.1 โบราณสถานใดที่ยังมีประโยชน์ใช้สอยอยู่ จะทำการอนุรักษ์โดยการเสริมสร้างหรือต่อเติมถึงจำเป็นขึ้นใหม่ก็ได้เพื่อความเหมาะสม ทั้งนี้ไม่จำเป็นจะต้องทำให้เหมือนของเดิมทีเดียว แต่สิ่งเพิ่มเติมขึ้นใหม่นั้นจะต้องมีลักษณะกลมกลืนและไม่ทำลายคุณค่าของโบราณสถานนั้นๆ
- ง.2 การปรับปรุงภายในอาคารนั้น ให้กระทำได้หากมีความจำเป็นจะต้องไม่ทำให้องค์ประกอบภายในอาคารนั้นเสียหาย เช่น การปรับปรุงผนัง การทาสี หรืออื่น ๆ

จ.3 วัตถุประสงค์ส่วนประกอบของอาคาร เช่น บานพับ กวอบประตู ฯลฯ หากจำเป็นจะต้องเปลี่ยนควรพยายามหาวัสดุรุ่นเดียวกันมาใช้ หากหาไม่ได้ก็พยายามหาวัสดุที่กลมกลืนกันให้มากที่สุดตามทดแทน

จ. แนวทางการอนุรักษ์สำหรับศาสนสถาน ซึ่งหลักการโดยทั่วไปจะเหมือนกับโบราณสถานอื่นๆ ดังที่กล่าวถึงข้างต้น แต่จะมีข้อแตกต่างบางประการ ดังนี้

- จ.1 โบราณสถานที่เป็นปูชนียสถานอันเป็นที่เคารพบูชา ซึ่งเป็นที่รู้จักคุ้นเคยกันดีของประชาชนโดยทั่วไป จะต้องบูรณะไว้โดยไม่มีการแก้ไข เปลี่ยนแปลง ลักษณะสีและทรวดทรง ซึ่งจะทำให้โบราณสถานนั้นหมดคุณค่า หรือเสื่อมความศักดิ์สิทธิ์ไป
- จ.2 อาคารทางศาสนา รูปเคารพทางศาสนา อนุสาวรีย์ (รวมทั้งศาลเจ้า) การบูรณะให้บูรณะตามแบบอย่างประเพณีที่สืบทอดกันมา
- จ.3 ศาสนสถาน เป็นโบราณสถานที่รัฐเว้นที่จะเข้าไปแทรกแซง หน้าที่การดูแลศาสนสถานเป็นของนักบวชและมหาเถรสมาคม หรือองค์กรทางศาสนาเป็นหลัก ซึ่งจะจัดตั้งหน่วยงานที่มีหน้าที่ให้คำปรึกษาทางเทคนิค และจัดตั้งกองทุนเพื่อการอนุรักษ์ (แต่โดยส่วนใหญ่แล้วงบประมาณจะมาจากรายได้ของศาสนสถานนั้นๆ และจากการบริจาคของประชาชนโดยมีการพึ่งรัฐบาลน้อยมาก) และเมื่อจะทำการดัดแปลง ซ่อมแซม ขยาย รื้อถอน หรือติดตั้งอุปกรณ์อำนวยความสะดวกในศาสนสถานขึ้นทะเบียนต้องได้รับคำอนุญาตจากองค์กรทางศาสนา
- จ.4 หน่วยงานที่ให้คำปรึกษาทางด้านเทคนิคการอนุรักษ์แก่ศาสนสถาน ต้องประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านสถาปัตยกรรม โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และเถรชั้นผู้ใหญ่ของศาสนา
- จ.5 การอนุรักษ์ศาสนสถานให้อยู่ในสภาพที่ดึกดำบรรพ์ ในทางปฏิบัติของบางประเทศจะเป็นผลมาจากกฎหมายซึ่งบังคับให้ศาสนสถานทุกแห่งต้องจ้างสถาปนิกผู้ชำนาญการ มาตรวจสภาพอาคารของศาสนสถานเป็นประจำทุกๆ 5 ปี และข้อเสนอในการซ่อมแซมของสถาปนิกจะต้องมีการปฏิบัติตาม (เป็นหลักการที่ปฏิบัติในประเทศอังกฤษในปัจจุบัน)

2.2 หลักการและแนวทางการอนุรักษ์ศิลปกรรมตกแต่งอาคาร

หลักการและแนวทางการอนุรักษ์ศิลปกรรมนี้ จากที่ปรากฏใน

- มติว่าด้วยการอนุรักษ์ของคณะกรรมการมาธิการว่าด้วยโบราณวัตถุและศิลปวัตถุ (LE CONSEIL SUPERIEUR DES ANTIQUITES ET DES BEAUX-ARTS)
- หลักการและแนวทางการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง, โบราณวัตถุและศิลปวัตถุ⁵
- ระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528

เมื่อหาโดยหลักๆ แล้วก็มีความคล้ายคลึงกับการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม แต่มีข้อแตกต่างดังนี้

- 2.2.1 การอนุรักษ์ชิ้นส่วนที่มีคุณค่าเยี่ยมยอดทางจิตรกรรม ประติมากรรม และโบราณวัตถุ ซึ่งติดหรืออยู่ประจำโบราณสถานนั้นๆ ทำได้แต่เพียงสงวนรักษา หรือเพิ่มความแข็งแรงเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อรักษาคุณค่าของเดิมให้ปรากฏเด่นชัดมากที่สุด ยกเว้นปูชนียวัตถุที่มีการเคารพบูชาสืบเนื่องมาโดยตลอด และได้รับการพิจารณาเห็นชอบจากคณะกรรมการแล้ว
- 2.2.2 เพื่อป้องกันมิให้ชิ้นส่วนของโบราณสถานที่มีคุณค่าทางศิลปะ ซึ่งรวมถึงประติมากรรม จิตรกรรม และศิลปกรรม เกิดความชำรุดเสียหายหรือถูกโจรกรรม จะต้องนำชิ้นส่วนนั้นมาเก็บรักษาไว้ในสถานที่อันปลอดภัยและถูกต้องตามกฎหมาย พร้อมทั้งทำแบบจำลองให้เหมือนของเดิมไปประกอบไว้ในที่โบราณสถานนั้นแทน ซึ่งวิธีการนี้จะปฏิบัติได้ก็เมื่อไม่สามารถรักษาได้โดยวิธีอื่นแล้ว

⁵ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ทัศนศึกษาและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี, หน้า 177

3. ระดับการอนุรักษ์

ระดับของการอนุรักษ์จะมีแนวทางหลักอยู่ 3 แนวทางคือ⁶ การป้องกัน การรักษาให้คงสภาพ และ การปฏิสังขรณ์ ซึ่งทั้ง 3 แนวทางนี้สามารถนำมาใช้กับการอนุรักษ์ศาลเจ้าจีนได้ทั้งสิ้น เนื่องจากเป็นอาคารที่ยังมีการใช้งานอยู่ จึงต้องมีการป้องกันและรักษาสิ่งเดิมที่มีคุณค่า และปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมสิ่งที่เสียหายให้คงสภาพการใช้งานได้ ดังนั้นรายละเอียดของแต่ละแนวทางที่สามารถนำมาปรับใช้กับการอนุรักษ์ศาลเจ้าได้มีดังนี้

3.1 การป้องกัน (PROTECTION)

การป้องกัน คือ การกระทำหรือกระบวนการในการใช้มาตรการต่างๆ ที่เหมาะสม เพื่อให้เกิดผลในการป้องกันหรือคุ้มครองสภาพทางกายภาพของสถานที่ให้พ้นจากการเสื่อมสภาพบุพพัง , การสูญหาย หรือการถูกทำอันตราย อันได้แก่

- การรับเข้าเป็นโบราณสถานแห่งชาติ (ACQUISITION) คือการกระทำหรือกระบวนการเพื่อให้ได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ในการเป็นเจ้าของ หรือเพื่อให้ได้มาซึ่งสิทธิเฉพาะอย่างที่มีใช้กรรมสิทธิ์ในการเป็นเจ้าของ เช่น สิทธิที่จะให้มีการปรับปรุงสถานที่ทั้งหมดหรือบางส่วน ในประเทศไทยก็คือ การขึ้นทะเบียนโบราณสถานแห่งชาตินั้นเอง⁷
- กฎหมายและการป้องกัน (ACT AND PROTECTION) คือ การออกกฎหมายคุ้มครอง โดยที่ยังมิได้แต่งตั้งตัวสถาปัตยกรรมทางด้านโครงสร้าง และพื้นที่ที่ตั้งโดยรอบ เพียงแต่ป้องกันการบุกรุกทำลาย ประกอบด้วย การกำหนดขอบเขตตามระนาบ , การกำหนดขอบเขตตามแนวตั้ง การลดความหนาแน่นของประชากรและยานพาหนะอันจะเกิดการตื่นสะเทือน , บทลงโทษ และอื่นๆ⁸
- การวิจัยและวิเคราะห์ทางวิชาการ (RESEARCH AND ANALYSIS OF BIOCHEMICAL AND PHYSICAL CONSERVATION) คือ การวิเคราะห์การคงสภาพของตัวโบราณสถาน เพื่อชะลอการเสื่อมอันเกิดจากธรรมชาติ และส่งเสริมให้เห็นคุณค่าในสิ่งเดิมอันประกอบด้วย การวิเคราะห์การคงสภาพทางด้านวิศวกรรม ทางธรณีวิทยาและโครงสร้าง , การวิเคราะห์การสลายตัวของชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมด้านพิธีกรรม , การปราบและทำลายจุลินทรีย์ทางด้านเคมี และการส่งเสริม เผยแพร่ และประชาสัมพันธ์ทางด้านสังคม⁹

3.2 การรักษาให้คงสภาพ (PRESERVATION)¹⁰

การรักษาให้คงสภาพ คือ การกระทำหรือกระบวนการในการใช้มาตรการต่างๆ ที่เหมาะสม เพื่อที่จะดำรงไว้ซึ่งรูปทรงของอาคาร , บูรณภาพ (Integrity) และวัสดุก่อสร้างของมัน รวมถึงลักษณะและชนิดของพื้นผิวไม้บนที่ตั้งให้คงอยู่ตามที่ปรากฏในปัจจุบันสืบไป วิธีนี้จะใช้กับอาคารที่ยังมีความมั่นคงอยู่ ยังไม่เป็นอันตรายถึงขั้นวิกฤต เพื่อประวิงเวลาการบูรณะ โดยวิธีดังนี้

- การค้ำยัน หรือยึดรอบ
- การเสริมสร้างความมั่นคง (STABILIZATION) คือการกระทำหรือกระบวนการในการใช้มาตรการต่างๆ ที่เหมาะสม เพื่อทำให้สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์มีความสามารถทนต่อการเปลี่ยนแปลงทางสภาพภูมิอากาศได้สืบต่อไป หรือเพื่อเป็นการทำให้โครงสร้างทางสถาปัตยกรรมที่ไม่แข็งแรงปลอดภัย หรือที่มีการเสื่อมสภาพได้มีความมั่นคงขึ้น ทั้งนี้รูปทรงตามที่ปรากฏในปัจจุบันและสิ่งก่อสร้างจะต้องคงไว้โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง

⁶ ข้อมูลจาก สัตยชัย หมายมั่น ในวิชา Architectural Pathology

⁷ กองโบราณคดี กรมศิลปากร , ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี , หน้า 109-110

⁸ เรื่องเดียวกัน , หน้า 124

⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้าเดียวกัน

¹⁰ เรื่องเดียวกัน , หน้าเดียวกัน

- การสร้างสิ่งคลุมเพื่อป้องกัน (PROTECTION) คือ การกระทำเพื่อป้องกันหรือคุ้มครองสภาพทางกายภาพของสถานที่ให้พ้นจากการเสื่อมสภาพผุพัง , การสูญหายหรือการถูกทำอันตราย โดยมีการสร้างสิ่งครอบคลุมหรือเกาะคุ้มกัน วิธีการนี้ในกรณีที่เป็นอาคารหรือสถาปัตยกรรม โดยทั่วไปจะเป็นการกระทำที่ไม่ถาวรและจะเกี่ยวข้องกับวิธีการปฏิบัติเพื่อการอนุรักษ์ในอนาคต¹¹
- เคลือบและครอบ (COVERING) คือวิธีการที่ใช้กับโบราณสถานที่ไม่สามารถจะบูรณะได้ เพราะวัสดุก่อสร้างตัวโบราณสถานผุเปื่อย เสื่อมสภาพ แต่ยังมีร่องรอยลวดลายรูปแบบปรากฏ วิธีเคลือบ คือใช้สารเคมีชนิดใส ประเภทแลคเกอร์ (lacquer) เคลือบผิวนอกตัวอาคารในส่วนที่ถูกวัชพืช อากาศ ฝน และแสงแดดคุกคาม แต่ต้องมีที่ระบายอากาศไว้เพื่อถ่ายเทความชื้นใต้ดิน วิธีครอบ ก็คือการก่อสร้างอาคารครอบทั้งหมด มีช่องว่างไว้ภายใน เช่น องค์พระปฐมเจดีย์ และอนุสรณ์ดอนเจดีย์ เป็นต้น
- การควบคุมความชื้น (HUMIDITY CONTROL) คือ การกระทำเพื่อตัดหรือควบคุมความชื้น

3.3 การปฏิสังขรณ์ (RESTORATION)¹²

การปฏิสังขรณ์ คือการกระทำหรือกระบวนการ อันมีผลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่สภาพตัวอาคารในปัจจุบัน อันได้แก่

- การปฏิสังขรณ์ (RESTORATION) คือการกระทำหรือกระบวนการในการทำให้รูปทรงหรือรายละเอียดต่างๆ ของสถานที่นั้นรวมทั้งสภาพที่ตั้งของมันกลับมาปรากฏให้เห็นเช่นที่เคยเป็นอยู่ในอดีต วิธีการนี้อาจเป็นการเอาส่วนต่อเติมที่สร้างขึ้นภายหลังออก หรือเป็นการเสริมทดแทนส่วนดั้งเดิมที่ขาดหายไปก็ได้
- กลับสู่สภาพเดิม (REINSTATEMENT) คือ การนำชิ้นส่วนเดิมที่ช่างหล่อนำขึ้นไปติดตั้ง หรือซ่อมเปลี่ยนส่วนประกอบของตัวอาคารที่แตกร้าวบางส่วน และเสริมโครงสร้างเฉพาะจุด¹³

4. กฎหมายการอนุรักษ์

มาตรการด้านกฎหมายที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์ที่สำคัญมีอยู่ 9 ตัว คือ

1. พ.ร.บ. ผังเมือง พ.ศ. 2518
2. พ.ร.บ. ควบคุมอาคาร พ.ศ. 2522 / 2535
3. พ.ร.บ. โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑ์ พ.ศ. 2504 / 2535
4. พ.ร.บ. รักษาความสะอาดและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของบ้านเมือง พ.ศ. 2535
5. พ.ร.บ. ส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม พ.ศ. 2535
6. พ.ร.บ. เทศบาล พ.ศ. 2495
7. ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 4 พ.ศ. 2475
8. พ.ร.บ. ที่ราชพัสดุ พ.ศ. 2518
9. พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 /2534
10. ประกาศกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2535

สำหรับสถาปัตยกรรมประเภทศาลเจ้านี้ กฎหมายที่มีความเกี่ยวข้องโดยตรง คือ พ.ร.บ. โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑ์ พ.ศ. 2504 / 2535 ส่วนกฎหมายที่เกี่ยวข้องทางอ้อมซึ่งนำมาพิจารณาถึงแนวทางในการอนุรักษ์ศาสนสถานในประเทศไทย คือ พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 /2534 ส่วนกฎหมายที่มีผลต่อที่ตั้งของศาลเจ้าบางแห่ง คือ ประกาศกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2535 ซึ่งมีรายละเอียดโดยรวมนดังนี้

¹¹ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี, หน้า 109-110

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 124

เพื่อประโยชน์ในการดูแลรักษาและควบคุมโบราณสถาน กำหนดให้มีการประกาศในราชกิจจานุเบกษา ขึ้นทะเบียนโบราณสถาน และกำหนดเขตที่ดินเป็นเขตโบราณสถาน โดยมีบัญญัติเกี่ยวกับการให้โอกาสแก่ผู้ครอบครองโบราณสถาน หรือโบราณวัตถุ มีสิทธิในการยื่นคำร้องคัดค้านการขึ้นทะเบียนต่อศาลได้ถ้าไม่ยินยอม และมีสาระเกี่ยวกับการควบคุมการก่อสร้าง ซ่อมแซม แก้ไข เปลี่ยนแปลงโบราณสถาน หรือการขุดค้นสิ่งใดๆ ในบริเวณโบราณสถาน จะต้องทำการขออนุญาตโดยนำแบบและรายละเอียดการเปลี่ยนแปลงส่งไปยังกรมศิลปากร เพื่ออนุมัติ ถ้าเป็นวัดต้องขออนุญาตไปยังคณะกรรมการสงฆ์จังหวัด เพื่อแจ้งไปยังกรมศาสนาและกรมศิลปากรเพื่ออนุมัติต่อไป และรวมถึงบทลงโทษในผู้ที่ละเมิดด้วย

5. ขั้นตอนการอนุรักษ์

ในการดำเนินงานของกองโบราณคดี กรมศิลปากร ในปัจจุบัน จะแบ่งงานออกเป็นขั้นตอน (Phase) และงานย่อยดังนี้¹⁴

ขั้น 1 การสำรวจและออกแบบ (Pre-Design and Research Phase) เป็นการทำงานดังนี้

1. ศึกษาและการวิเคราะห์การประเมินเบื้องต้น พิจารณาว่าโบราณสถานนั้นเป็นอนุสรณ์สถาน ประเภทใด ทำไม่ต้องอนุรักษ์ ควรอนุรักษ์อย่างไร
2. การจัดทำเอกสาร (documentation) บันทึกสภาพที่คงอยู่ด้วยการถ่ายภาพและภาพร่างเมื่อเป็นไปได้ก็จัดทำเอกสารบันทึกหลักฐานเปรียบเทียบกับสภาพที่คงอยู่เดิมกับสภาพที่ซ่อมสร้างใหม่ จำแนกเป็น
 - 2.1 การค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ (historical research) ศึกษาและเตรียมรายงานทางเอกสาร ภาพถ่ายสมัยเก่าและข้อมูล อื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับการขึ้นทะเบียน ประวัติศาสตร์การก่อสร้าง ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม รวมทั้งผู้คนที่เกี่ยวข้องเพื่อประโยชน์ในการพิจารณาแบบแปลนแผนผัง
 - 2.2 การค้นคว้าทางโบราณคดี (archaeological research) ดำเนินการขุดค้นในพื้นที่ขอบเขตของโครงการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงการซึ่งตั้งอยู่ในแหล่งที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมไม่เด่นชัด เช่น มีการทับถมของดินรอบฐานบริเวณ เพื่อจะใช้เป็นแนวทางในการบูรณะรวมทั้งประเมินค่าโบราณวัตถุทางวิชาการ
 - 2.3 การพิจารณาทางด้านวิศวกรรมและสถาปัตยกรรม (architectural and engineering) โดยใช้ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี และการวิเคราะห์ทางกายภาพอย่างละเอียดในส่วนขั้นพื้นฐาน
 - 2.4 งานออกแบบขั้นต้น (preliminary design) เตรียมภาพร่างและเอกสารอื่นๆ ที่แสดงถึงการปรับปรุงที่จะทำขึ้น วัสดุ ความคิดทางด้านวิศวกรรม การเปลี่ยนแปลงและงานส่วนอื่นๆ ทางการสงวนรักษา
 - 2.5 งบประมาณค่าใช้จ่าย (project budget) เตรียมรายละเอียดค่าใช้จ่าย
 - 2.6 รายงานขั้นต้น (primary report) รวบรวมข้อมูลที่เป็นลายลักษณ์อักษรตลอดจนภาพร่างภาพถ่าย และข้อมูลอื่นๆ สำหรับเป็นรายงานของผู้ปฏิบัติ และช่วยในการเตรียมการใช้ประโยชน์ รวมถึงการสำรวจของท้องถิ่นและประเทศ และการจัดทำทะเบียนสถานที่ทางประวัติศาสตร์แห่งชาติ หรือสิ่งที่มีประโยชน์สำหรับการจัดงบประมาณ
3. การกำหนดแผนงาน (programming) ตัดสินและชี้ให้เห็นว่าอาคารนั้นควรดำเนินการอนุรักษ์และปฏิบัติการอย่างไร
4. การศึกษาความเป็นไปได้ (feasibility study) เป็นการประเมินความเป็นไปได้ทางการเงินและเทคนิคของงานสงวนรักษาที่จะทำว่าจะได้หรือไม่

¹⁴ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี, หน้า 113-117

ขั้น 2 การพัฒนาด้านงานแบบ (Design-Development Phase) มีขั้นตอนดังนี้

1. **การออกแบบทางสถาปัตยกรรม (architectural design)** เตรียมภาพร่างออกแบบขั้นสุดท้ายพร้อมรายละเอียดต่างๆ
2. **ด้านวิศวกรรม (engineering)** เตรียมออกแบบขั้นต้น เอกสารโครงสร้าง และระบบต่างๆ
3. **รายละเอียด (outline specification) จำแนกออกได้ดังนี้**
 - 3.1 การจัดทำผังรูปแบบการใช้ที่ดิน (Master Plan) เป็นการกำหนดใช้ที่ดินในบริเวณโบราณสถานที่จะดำเนินการบูรณะ
 - 3.2 การจัดทำผังเฉพาะ (Zoning Plan) โดยกำหนดรายละเอียดแต่ละโซน
 - 3.3 รูปแบบการบูรณะโบราณสถาน (Elevation Drafting)
 - 3.4 กำหนดขั้นตอนการอนุรักษ์ ต้องกำหนดให้ชัดเจนว่าจะทำอะไร ที่ไหน อย่างไร ใช้ช่างฝีมือประเภทใด เป็นต้น
4. **ประมาณค่าใช้จ่ายที่เป็นไปได้ (Statement of Probable cost)**

ขั้นตอนที่ 3 การขออนุมัติงบประมาณเพื่อการบูรณะ (Construction-Documents Phase) การพิจารณาการอนุมัติจะต้องมีเอกสารประกอบดังนี้

- เอกสารการก่อสร้าง (Construction Documents)
- การประมาณการค่าใช้จ่ายขั้นสุดท้าย (Final Cost Estimate)
- การอนุมัติของสำนักงานประมาณ (Approvals)

ขั้น 4 การประมูล การต่อรองราคา การลงนามในสัญญาก่อสร้าง (Bidding , Negotiation and Construction Contract Phase)

เนื่องจากในการทำวิจัยมีจุดประสงค์เพื่อหาแนวทางของสถาปัตยกรรมประเภทศาลเจ้าโดยรวม โดยไม่ได้เจาะจงในอาคารใดอาคารหนึ่ง ดังนั้นผลของงานวิจัยจะกระทำเพียง ขั้นตอนที่ 1 ของขั้นตอนการดำเนินงานการอนุรักษ์เท่านั้น รวมทั้งนำขั้นตอนที่ 1 , หลักการอนุรักษ์ตามแนวทางสากล และระเบียบของกรมศิลปากร มาเป็นแนวทางในการหาข้อมูล การเรียบเรียงเขียนข้อมูล และการสรุปผลของงานวิจัยครั้งนี้ดังนี้

